

ад волі вышэйшых сіл (вершы ў абарону ордэна езуітаў, гімны святым, услаўленне рэлігійных святаў).

Несумненна, што на творчасць Карыцкага паўплывалі асветніцкія ідэі ягонага суайчынніка Сімяона Полацкага: абодва ўздымалі прэстыж Расіі і яе манархаў, абодва ўсхвалялі моцную ўладу, абодва ўслаўлялі навуку і садзейнічалі павышэнню ролі адукацыі і выхавання ў жыцці краіны.

Такім чынам, лацінамоўная паэзія Беларусі фармавалася пад уплывам прагрэсіўных навуковых ідэй таго часу, новых літаратурных форм і напрамкаў. На станаўленне творчасці М. Карыцкага аказалі вялікі ўплыў ідэі Контррэфармацыі і Асветніцтва, ордэна езуітаў, да якога ён належаў, антычнай літаратуры; акрамя гэтага, ён годна працягнуў традыцыі беларускай сатырычнай літаратуры XVII ст. і беларускіх пісьменнікаў-лаціністаў С. Буднага, С. Рысінскага, М. Гусоўскага, Я. Вісліцкага.

Спіс літаратуры

1. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Белоруссии / Т.Б. Блинова. – Минск: Беларусь, 1990.
2. Карыцкі, М. Песні Камэны / М. Карыцкі; перакл., уступ. слова Н. Жлутко. – Мінск: Маст. літ., 1990.
3. Парэцкі, Я.І. Міхаіл Карыцкі / Я.І. Парэцкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1991.
4. Славутыя імёны Бацькаўшчыны: зб. В. 1 / уклад. У. Гілеп [і інш.]. – Мінск, БФК, 2000.

Ала Петрушкевіч

ЛЮБАЯ АЙЧЫНА – КАХАНАЯ ЖАНЧЫНА Ў ТВОРЧАСЦІ АДАМА МІЦКЕВІЧА І ЯНА ЧАЧОТА

Адзін з вызначальных момантаў рамантычнай паэзіі – апяванне, узвышэнне Айчыны праз вобраз каханай, калі ствараецца праўдзівы культ, якому верна служыць і перад якім у нашане схіляецца рыцар-паэт. У беларускай і польскай паэзіі гэтае велічнае дваадзінства годна прагучала найперш у творчасці Адама Міцкевіча і Яна Чачота.

Каханкаю першаю нашай – айчына,

Ёй служым, яе мы шануем,

Другое ж каханне – вядома ж, дзяўчына,

Якую кахаем, мілуем [1, с. 87. Тут і далей творы Я. Чачота ў перакладзе К. Цвіркі].

Гэтыя ўзнёслыя радкі з балады Яна Чачота «Наваградскі замак» сталі сімвалам веры і вернасці і для самога аўтара, і для Адама Міцкевіча. Айчына – заняўдбаная, паняволаная, але гэтак любая сэрцу песняроў Літвы-Беларусі, што на чужыне паўставала перад Адамам Міцкевічам ў вобліку Марылі Верапчакі, а перад Янам Чачотам у вобразе Зосі Малейскай.

Даследчыца беларускага рамантызму І.Э. Багдановіч адзначае наступную асаблівасць: «Рамантычны рэгіянальны культ Айчыны быў звязаны ў Міцкевіча не толькі з канкрэтнай гістарычнай сітуацыяй, у якой ён пачынаў свой творчы шлях, але і з нацыянальнай сармацка-рыцарскай традыцыяй, калі Айчына і каханая былі прадметамі рыцарскага служэння і абагаўлення. Ва ўспрыняцці Міцкевіча гэтыя два ідэалы часам былі настолькі блізкімі, што паэтычны вобраз аднаго з іх адразу ж выклікаў асацыятыўную сувязь з другім, песна зліваючыся ў адну карціну» [2, с. 18-19]. Гэтае меркаванне цалкам магчыма аднесці і да Чачотавай паэзіі.

Гісторыя кахання да Марылі і сапраўды, як піша А.А. Лойка, стала адной з шматлікіх легендаў жыцця вялікага паэта. Тое каханне, што зарадзілася на золку маладосці, «пераварнула ўсё ягонае жыццё, кінула ў вір глыбокіх перажыванняў» [3, с. 11].

Смутная і адначасна такая ўзнёслая, узвышаная, гісторыя гэта мае свой адметны сюжэт, неад’емна знітаваны з паэтычным шляхам Адама Міцкевіча. На самым пачатку – ясна. Час пяшчотных сустрэчаў, зачаравання, замілавання. Калі кожнае ейнае жаданне – наймацнейшым стымулам яму: «Напішы штосьці падобнае!» Падобнае да легендаў-паданняў зачараванага краю, што пачутыя ад мясцовага люду знаходзілі водгук у маладых сэрцах. І ён напісаў! Уся першая кніга «Балады і раманы» створана пад знакам кахання, імя якога зліваецца з найсвяцейшым – Марыля. І гэта была ясна польскай паэзіі. «Ад пралескі, апаэтызаванай у «Баладах і раманах», сапраўдным прадвеснем павеяла ва ўсёй польскай літаратуры, якая да гэтага ў халодным рацыяналізме халадзела на шаблонных катурнах класіцызму» [4, с. 8].

«Пралеска» – першы, зачынны твор, што адкрывае кнігу. Пралеска – самы яркавы сімвал ясны, што мае далікатную, някідкую красу. Як вядома, менавіта гэткаю прыгажосцю была абдаравана і сама Марыля:

*Ні зарой не пунсавееш,
Ні чалмы ў цябе цюльпана,
Ні сукеначкі ліліі,*

Ні грудзей, што ў ружы ўбранай [5, с. 68. Пераклад М. Аўрамчыка].

Цепло, пяшчота пралескі супрацьпастаўлены яшчэ магутнай волі зімы. Як і пачуццё закаханых, цалкам у руках жорсткага лёсу. Пралеска – той сіні матылёк-аднадзёнка, што яркімі іскрынкамі лунае над абуджанай зямлёй. Будзіць душы да святла, напаўняе іх імкненнем да

красы, прагай каханя, ахвяруючы сваім жыццём перад пагрозай знішчэння. Але гэткае жыццё-імгненне больш вартае, чым доўгае, ды халоднае, бяздумнае існаванне:

*Нашы дні – век матыліны:
Зранку – жыву, а ўдзень – змяркнулы,
У красавіку хвіліна
Лепш, чым снежня месяц цэлы* [5, с. 68].

У гэтым маналогу пралескі адначасна гучаць і глыбокая пакура лёсу, і нязломная воля, свабодны выбар.

Першая кніга – зачын, сталася і вянком «на курганок па каханні да Марылі» [4, с. 8]. Таму матыў развітання, сыходу гучыць тут яскрава, выразна.

Адзін з ранніх санетаў «Успамін», напісаны на пачатку 1819 г., уяўляе сабой зварот да каханай, згадку пра вясновыя сустрэчы, што былі праўдзівым святам. Гэтыя спатканні, акутанья мроямі, летуценнямі, адводзілі закаханых у свет, дзе панавалі толькі ён і яна. Яны ж – далучаныя да свету прыроды, адвечнай красы.

*Лаура! Ты ці помніш нашы святы,
Калі мы ў мроях маладых ляцелі
І дбаць пра свет, чужы нам, не хацелі,
Адно сабою мы былі заняты* [5, с. 46].

Вобраз каханай, напоўнены красой незямной, становіцца крыніцай высокай духоўнай асалоды: «Гвая краса дарыла боскасць зроку» [5, с. 46]. У гэтым санеце Адам Міцкевіч хіба ўпершыню называе сваю каханую Лаурай, ставячы яе ў адзін шэраг з несмяротнымі вобразамі, што натхнялі вялікіх творцаў. «Імя Марылі стане ўслед за імёнамі Лауры Петраркі і Шылера, услед за Дантавай Беатрычэ, поруч з пушкінскай Керн» [4, с. 8].

Знакаміты санет «Да Нёмна», напісаны ў гасцінным пчорсаўскім маёнтку, што ўзвышаўся над самай ракою, мае найбольшую колькасць перакладаў на беларускую мову з усіх твораў Міцкевіча – адзінаццаць. Вобраз Лауры-Марылі знітаваны з вобразам беларускай ракі. Нёман – выток радаводу, калыска маленства, рака малодасці, крыніца натхнення, сімвал Краю. Хвалі ракі адлюстроўваюць дзявочую красу, як сама яна ўвабрала прыгажосць гэтай зямлі:

*Цень красы тут Лаура сачыла ў вадзе,
Валасы заплятала і ўквечвала скроні,
Вобраз вабны яе ў срэбных хваляў на ўлонні
Я слязамі ў запале муціў у жудзе* [5, с. 54. Пераклад Р. Барадуліна].

Заключныя тэргэты – гэта рытарычныя пытанні да Нёмна, у якіх – незагойны боль па страчанай маладосці, каханні:

*Радаводная рэчка мая, дзе твае
Маладыя крыніцы, што білі няспынна,
Дзе нявінных гадоў навіна і правіна?*

*Дзе бунтоўнасць, якой мне цяпер не стае?
Дзе Лаура мая? Дзе былая сяброўна?..
Знікла усё, што ж не высахлі слёзы мае!* [5, с. 54]

У невялікім вершы – ужо «Марылі Путкамер», што, відавочна, ёсць надпісам на кнізе, – спроба пераплавіць каханне ў сяброўства, дзе галоўнае – еднасць духоўная. Адсюль прыняты ў хрысціянскім свеце зварот – сястра:

*Сястра Марыя! Мы зрадзіліся з табой
Не фрэўнасцю, а душамі і духам* [5, с. 60].

У вершы «Да М***» галоўны матыў памяці, што, адзіная, не здольна знікнуць, што ўвесь часна вяртае мінулае. І ніякі, нат самы жорсткі загад-прымус, не можа знішчыць памяць. Больш за тое, аддаленасць у часе і прасторы яшчэ болей будзіць успаміны, бо звязаны яны з наймацнейшымі парывамі душы. Двойчы паўтораная страфа гучыць лейтматывам верша:

*Так, месцы, дзе гулялі мы з табой,
Дзе нашы мрой, слёз святло пад вязам
Да скопу дзеён застаўца са мною,
Бо толькі там з табой навек мы разам* [5, с. 61].

Кульмінацыяй інтымнай лірыкі Адама Міцкевіча – цыкл «Санеты» або «Любоўныя санеты», напісаны ў 1825 г. Некалькі вершаў цыклу прысвечаны Лауры-Марылі. Зачынны санет «Да Лауры...». Каханне, безнадзейнае, пакутнае, вышэй за зямныя перапшкоды, бо яно асвечана вышэйшым законам – нябесным:

*Мо з другім пойдзеш ты пад вянец, не са мною.
Толькі ведай, о любая, – што мне жавацца! –
Заручыў Бог душу маю ў небе з тваёю* [5, с. 143].

Вобраз каханай рамантызаваны, абрысы рэальнай зямной кабеты страчаны. Яна – ідэал вышэйшай, духоўнай красы, вяртае малітоўнай пашаны. І няхай яна не ззяе «пыхлівай красой» (санет «У цябе не іскрыцца вучонасцю слова...»), усё ж ёсць праўдзівай каралевай, пры-

гажосць якой здольна ўбачыць, аддаць ёй належнае і годна ўславіць толькі асоба, далучаная праз свой талент да духоўных вышшняяў, — паэт. Звычайныя зямныя людзі могуць толькі застыць ў бязмоўі, не разумеючы, што сталася. Адчуўшы далучанасць паэта да красы, на-тоўп гарача вітае яго ў хвіліны ўзрушэння:

*І не ведаў ніхто, з-за чаго ўсе насталі.
Ды паэт паказаў: «Гут анёл пралетаў!»
І віталі яго, хоць не ўсе і пазналі [5, с. 144].*

Заклучным акордам легенды можа гучаць верш «Да ***», напісаны ў Альпах у 1829 г. Упэўненасць героя ў нязломнай моцы пачуцця, што пераадолела ўсе ростані і перашкоды, нарадзіла веру: сапраўднае каханне непераможнае: «Ніколі на свеце мне ўжо не расстанца з табою!» [5, с. 165]. Гэта фінал з бясконцым працягам, бо праз яе — каханую — перад зрокам паэта паўстае Айчына:

*На небе замглёным шукаю палярную зорку,
Шукаю Літву маю, дом твой, цябе на падворку [5, с. 166].*

Кампазіцыю легенды пра каханне Адама Міцкевіча да Марылі, створаную паэтам у вершах, можна адлюстравіць праз наступную нізку: Марыля-палеска — Марыля-Лаура — Марыля-Айчына. Лёс вёў паэта ад паэтызацыі роднага, ад захаплення спадчыннай народнай культурай да найлепшых здабыткаў культуры сусветнай і ўваскрашэння найвышэйшага ідэалу праз адзінасутнасны вобраз жанчыны-Айчыны.

Праўдзівай музай Яна Чачота праз усё жыццё была Зося Малейская, дачка рэктара Віленскага ўніверсітэта, сястра блізкага сябра паэта Францішка. Вершаў, прысвечаных Зосі, багата. Гэта «Зосіны песні»: творы філамацкага перыяду, болей за сто напісаных у турме і, урэшце, паэтычныя пасланні зсылкі з глыбіні Расіі, куды паэт-выгнаннік трапіў з-за актыўнага ўдзелу ў дзейнасці Таварыства філаматаў.

У большасці сваёй па жанру гэта лірычныя песні. Зрэшты, многія вершы і былі пакладзены на музыку Станіславам Манюшкам і хораша гучалі ў выкананні самой Зосі, што мела дасканалы голас. Звяртаўся паэт і да Марылі Путкамеровай (Верапчакі) з просьбай напісаць музыку да ягоных песняў, дасылаў вершы. Сёння, дзякуючы нястомнаму збіральніку беларускіх скарбаў Адаму Мальдзісу, вядомыя лісты Яна Чачота да гападыні Большэнікаў, што знойдзены ў Парыжы ў Польскай бібліятэцы. У адным з іх чытаем: «...Нарэшце калі-небудзь з’явілася б надзея, што Пані дапасуе музыку. Якая гэта будзе для нас раскоша, калі Зося будзе спяваць твор на Пані музыку; цяжка гэта выказаць!» [6, с. 176].

Вершы вылучаюцца яркімі налётамі сентыменталізму. Пачуццёвасць, захопленасць дзявочай красой, радасць ці смутныя перажыванні, пакуты – асноўнае ў «Зосіных песнях» пачаслівага філамацкага перыяду.

Да прыкладу – «Песенка на два галасы». Усё вакол асвечана прысутнасцю яе, каханай. Усё мае сэнс толькі таму, што спрычынілася да яе, захапіла ейную ўвагу. Ствараецца ўражанне, што пачуццё так і ліецца з паэтычных радкоў, лёгкаплынных, узнёслых. Паўторы, выклічнікі, адмоўны паралелізм набліжаюць твор да песняў народных, ствараюць надзвычай мелодычны рытмічны малюнак:

*Ах, не кветка гэта – казка,
Бо яна трымала,
Ах валожка – з красак краска,
Бо яна сарвала* [1, с. 43].

У каханай паэта мноства імёнаў: яна, мілая, любая, ты, адзіная. Часам, як і Адам Міцкевіч, Ян Чачот скарыстоўвае адкрыты біяграфізм: імя Зося гучыць для паэта найдасканалейшым. «Неяк ля гаю мы з Зосяй лічылі...» – верш, у якім іскрысты гумар, дасціпны жарт пераплятаюцца з шчырым замілаваннем, захапленнем дзявочай красой. У аснове верша – мілы жарт, паэтычная гульня-лічылка. Колькасць палічаных ім і ёю ружаў ніяк не супадае, хоць кветкі пералічаны неаднаразова. У яе – пятнаццаць, ён жа ўпарта паўтарае – шаснаццаць. Як жа хораша развейвае закаханы неўдаваную злосць любай, ставячы яе ў адзін шэраг з кветкавай каралевай:

*Тут на мяне Зося аж залавала –
Хоча ўцячы, размаўляць перастала.
«Зося, чакай, не ўцякай, мая міла:
Гэта ж сябе, пэўна, ты не лічыла!»* [1, с. 51].

Верш быў пакладзены на музыку і, як відаць з прыпіскі да рукапісу, быў прыхільна сустрэты Зосяй-ружай: «Гэту песню вельмі часта мы з ахвотай спявалі на праходках па гаі» [1, с. 321]. Можна толькі ўявіць тую ідылічную карціну – найшчаслівейшыя хвіліны ў так абдзеленым на пяшчоту жыцці паэта: яны гуляюць ля гаю, а ў наваколлі разносіцца суладны мелоды спеў.

Як заклінанне, як клятва вернасці, гучаць словы паэта, змешчаныя тут жа. Відавочна, напісаныя яны былі напярэдадні высылкі на далёкі Урал: «*Зося для мяне найдаражэйшая, заўсёды помніце: Зося наша найдаражэйшая, заўсёды помніце, Зося для нас наймілейшая, заўсёды помніце*» [1, с. 321].

Гое каханне не было ўзаемным. Прыгажуня Зося Малёўская не спяшлася дарыць пяшчоту закаханаму паэту. Ён разумее і прымае

гэта. І толькі ў вершах выказваў свае пачуцці, між якіх нярэдка – смутак і журба:

*Тая, для якой так многа
У збалельым сэрцы ласкі,
Мне адвагі не ўдзяліла
Краскі ёй паднесці міла!* [1, с. 46]

У працытаваным вершы «Для каго збіраю краскі?» – кранальны лірычны сюжэт. Кветкі, непатрэбныя любай, ускладненыя на магільку маленькага дзіцяці дзеля ўцехі спакутаванай маці: «*То ж анёлы прыляталі // На магільку краскі ўсклалі!*» [1, с. 46].

Глыбокае ўражанне пакідае апошняя страфа, у якой прадчуванне: адзінота не пакіне яго і па сконе. І сціплае жаданне, прадказанне, надзея:

*А я бедны, нешчаслівы,
Зноў складу тут крыжык з кветак.
Як памру з тугі, мо гэтак
Чалавек які зычлівы
І на мой грудок з палетку
Прынясе, ускіне кветку* [1, с. 46].

Ягоны «грудок» гэтак недаступны сёння, бо – у замежнай Ротніцы.

У многіх вершах асабістыя пачуцці аўтара схаваны за рознымі сюжэтамі. Так, у вершы «Трэн» створаны вобраз смутнага рыцара, асуджанага на адзіноту праз нераздзеленае каханне. Сярод пышнага каралеўскай сябрыны ён быццам хмурная здань, што вымушана хаваць у сабе шквал пачуццяў:

*Нямы. Бы скала, што хавае вулканы,
Што ледзьве трымае ў сабе вір агняны.
А з кім размаўляць? Ён няпэўны, нясмелы* [1, с. 47].

Бо толькі яна – усеўладная гаспадыня, каралева, валодае ягоным сэрцам. Так блізкая і так бясконца далёкая, недасяжная:

*З адной гаманіў бы ён дзень і век цэлы.
Ды як пераніць яе позірк імклівы,
Салодкі і мройны, ад балю шчаслівы?* [1, с. 47]

Ян Чачот напісаў цэлы цыкл трэнаў – журботных элегій. Яны вядомы пад агульнай назвай «Заблудны», які літаратуразнаўцы называюць своеасаблівай «аўтабіяграфічнай паэмай», дзе папраўдзе адбіліся шмат якія моманты з жыцця паэта» [7, с. 19].

«Развітанне Касцюшкі з Юляй» – гэта стылізацыя пад вядомага ў тым часе песню пра развітанне нацыянальнага героя з каханай. Ян Чачот, адптурхоўваючыся ад гэтага сюжэта, адлюстроўвае свае пачуцці: верш напісаны перад высылкай. Ізноў патрыёты Айчыны становяцца выгнаннікамі. За імем Юля схавана тая ж Зося. Па форме – гэта спеўны дыялог, дуэт. Закаханія жывуць адным пачуццём, адной верай у незгасальную сілу кахання. Тут гучаць заклінанні: «Пра маё каханне ўспамінай!», «Пра маё каханне не забудзь», «З Богам будзь. Любая... Кахаю... Не забудзь...», клятвы вернасці: «Я цябе няспынна буду сніць», «Юляю адзінай буду жыць», прадчуванне ростані навекі: «Мо я не вярнуся з даляў тых» і ўпэўненасць у тым, што каханне здольна пераадолець і прасторавыя, і часавыя межы: «Любасць пераможа нават час» [1, с. 52].

У прадмове да выдання кнігі Яна Чачота «Наваградскі замак» К. Цвірка вылучае сярод іншых гэткую асаблівасць паэтычных твораў аўтара, як «крылатасць» [8, с. 13]. У прадмове да выдання ў «Беларускім кнігазборы» (дарэчы творы Яна Чачота адкрываюць «залатую бібліятэку Беларусі», што ёсць знакам вялікага шанавання) гэтая адметнасць адсутнічае. Мяркуецца, дарэмна, бо для вершаў паэта характэрны не толькі рытмічная лёгкаплыннасць, але і шмалкія вобразы крылатых пасланцоў неба: «Да голуба», «Голуб», «Вандроўная пташка», «Зязюлька», «Прыяцелі саколікі», «Спявай па-над Сольчай, салоўку». Першыя два вершы ўспрымаюцца як дыстых. «Да голуба» напісаны ў вязніцы. Вядома, што Зося дасылала лісты зняволенаму паэту, каб падтрымаць яго ў нялёгкае час. Гэта было найвялікшым шчасцем – «ліст ад яе. // Мілай слова!» Тыя лісты натхнялі паэта: за дзень ён пісаў па некалькі «Зосіных песень».

Верш «Голуб» быў напісаны ўжо ў высылцы. Голуб – птушка-пасланец, у звароце да якой і глыбокае каханне, і незагойны смутак:

*Я паслаў бы, голуб,
Цябе ў лобы край,
Дзе маё каханне,
Дзе мой светлы май* [1, с. 57].

У гэтым вершы гучыць галоўны матыў «Зосіных песняў» – любасць да Краю і дзяўчыны. А найбольш выразна ён прагучаў у вершы «Толькі Айчына і Зося...», таксама напісаным на чужыне:

*Толькі Айчына і Зося –
Сёння мне ўцехай адзінай.
Сёння мне ўцехай адзінай,
Жалю і смутку прычынай* [1, с. 55].

Глыбіня і стрыманасць пачуццяў, узвышанае гучанне адрозніваюць гэты твор ад тых мілых сентыментальных песняў, што былі на-

пісаны ў філамацкі перыяд. Гэта праўдзівы раманс, дзе пераплятаюцца высакароднасць і палымянасць:

*Я панясу да магілы
Любасць да краю і Зосі,
Хоць мне лобож гэта ў сэрцы
Столькі нашчасцяў прыносіць* [1, с. 56].

Да «Зосіных песняў» адносяцца не толькі інтымныя вершы Яна Чачота, але і гэтыя ўзоры патрыятычнай лірыкі, як «О ты, край мой нешчаслівы». Прадвызначаны вобразы роднай нівы, нашай долі, што стануць галоўнымі ў творчасці беларускіх нашаніўцаў амаль праз стагоддзе:

*О ты, край мой нешчаслівы!
Дзе ж твае ўсе абаронцы?
Ці ўжо убачаць твае нівы
Шматчаканай волі сонца?* [1, с. 48]

І Адам Міцкевіч і Ян Чачот былі тымі высакароднымі рыцарамі, абаронцамі паняволенай Айчыны, што праз усё жыццё пранеслі веру ў яе ўваскрашэнне.

Спіс літаратуры

1. Чачот, Ян. Выбраныя творы / Ян Чачот. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1996. – 374 с.
2. Багдановіч, І.Э. Авангард і традыцыя: беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння / І.Э. Багдановіч. – Мінск: Бел. навука, 2001. – 387 с.
3. Цвірка, К. Вялікі песняр Беларусі / К. Цвірка // Міцкевіч А. Выбраныя творы. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. – С. 6 – 34.
4. Лойка, А.А. «Думаю ў радзіме разліўся» / А.А. Лойка // Міцкевіч А. Вершы і паэмы. – Мінск: Маст. літ., 2000.
5. Міцкевіч, А. Выбраныя творы / А. Міцкевіч. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003.
6. Мальдзіс, А. З Парыжскіх знаходак, звязаных з Адамам Міцкевічам і яго атачэннем / А. Мальдзіс // «З краю Наваградскага...» (Малая Айчына ў жыцці і творчасці Адама Міцкевіча): зб. навук. пр. – Гродна, 2006. – С. 169 – 178.
7. Цвірка, К. Яркая зорка беларускага адраджэння / К. Цвірка // Чачот Ян. Выбраныя творы. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1996. – С. 7 – 22.
8. Цвірка, К. Песня з Наваградчыны / К. Цвірка // Чачот Ян. Наваградскі замак. Творы. – Мінск: Маст. літ., 1989. – С. 5 – 26.